

בין תחייה למחיייה

א

זיקתו של ביאליק לאירועי העבר הרחוק והקרוב, הקיבוצי והאישי, משולשת היא: זיקה של חיבה ויקר, שעוררה בו תשוקה גדולה להישנותם; זיקה של זעם וחרטה, שהביאתו לידי מרי ורצון לעקירתם מן העולם; וזיקה של השלמה-בדיעבד, שחוננה אותו בסגולה לבירור ניצוצות-הברכה מן הקללה. ההבחנה בין זיקות אלו חשובה ופוריה בתפישת מכלול שירתו של ביאליק. ואפילו נבוא לידי מסקנה, שניגודיהן נתקהו במרוצת הימים והוכשרו לבוא בברית יצירה בנפש המשורר, לא יתקפח שכרה של הבחנה זו, מפני שבפרקי-יצירה שונים ניכרת כל זיקה בפני עצמה והארתם תיתכן רק בהבלטת ייחודה ובדילולתה. קיימא לן: חטיבות גדולות בשירת ביאליק ניוונות בעיקרן מן הרשמים הבתוליים בימי הילדות ומן המורגשות והמושכלות בימי הבחרות. מבארות-חיים אלה דלה כל ימיו את רובי הנושאים והמוטיבים, את ודאיותיו וספקותיו, עולם המראות והחלומות, צבעיו ולבושיו, דימויו וסמליו. הזכרון הוויטאלי, חוויית-מה-שהיה, היה לו מקור-השראה ראשון במעלה הן לפי הודאת עצמו והן לפי תוכן יצירתו הגלוי והנחבא. ובאומרנו חוויות הילדות והבחרות אין הכוונה רק ליפות ולנעימות, כלומר, לאלו שגרמו לו עונג וקורת-רוח, שכל אדם רוצה בחזרתן, אלא גם לקשות ולאכזריות, שגרמו לו צער וכלימה. שכן ביאליק שר לא רק על חסד המראות והחזיונות הראשונים, אלא גם על יסוריו האילמים ומצוקות גורלו הראשונות, אף תבע את עלבונו על עושק ילדותו, כמאמרו:

יִוֵּם אֶחָד גִּזְלַת נְעוּרַי לִי הַשִּׁיבִי.
("אִיִּךְ")

בשירים רבים, וביותר ב"ספיה", הפליא ביאליק לתאר את מראות-השתייה של ילדותו, "אותו העולם הראשון, הקדמוני, שהוצאתיו עימי מן הכפר ועדיין הוא כמוס עמדי במדור מיוחד בגנזי לבי" ("ספיה"). ביאליק החשיב מאוד את אלה ולימדנו, "שאינו אדם רואה ומשיג אלא פעם אחת: בילדותו. המראות הראשונים, בעודם בבתוליהם, כיום צאתם מתחת יד היוצר, הם הם גופי דברים, עיקר תמציתם, ואלה שלאחריהם — אך מהדורותיהם השניות והפגומות הן. מעין הראשונים, רמזים קלושים להם, ולא הם ממש" (שם). אוצרות-חיים אלה היו יקרים לו לא רק כזכרונות נעימים ורדומים, שטבעי הוא שיהא אדם רוצה לחיותם שנית, אלא כרשמי-מופת וכתבניות-בראשית, שבצלמם ובדמותם נבראים רשמי-החיים שלאחר מכן — כמעין ליצירה. לפיכך מובנים לנו כיסופיו הלוהטים לחזרת הראייה הראשונה ולהישנות החלומות והדמיונות מימי הילדות, בדיבור אחד: לתחיית ירחי קדם. ומה מרטיטה תפילתו שיזכה לשתות עוד פעם מכוס-הזהב של ילדותו ולעמוד שנית נפעם "לפני עולם פלאי בטוהרר":

אָהָה, לֹו אֶךְ הַפְּעַם, וְלֹו רַק עַד־אַרְצִיעָה,
 יִשְׁנֶה נָא אֵלַי בְּכָל יְקָרוֹ תְּזוֹן קַדְמַת יְלִדוֹתַי
 וּבְקָר חַיִּי יַעֲבִרְנִי בְּמֵלֵא מִתְּקוֹ הָרֵאשׁוֹן.

(“אחד אחד ובאין רואה”)

ולא עוד, אלא שוודאות היתה בו, שאפילו לא תתקבל תפילתו בחייו ולא יזכה לראות בהישנות חזון ילדותו, הוא ישוב אליו בכל הודו בשעה אחרונה לפני שייפרד מן העולם:

“וברי לי, כי ביום היפקד עלי פקודת כל האדם, עם פתיחת שערי העולם ליציאה — בשעה אחרונה זו יצאו אלי שוב כל מראות ילדותי מאחורי הפרגוד ובאו והתיצבו לפני מחנה אחד. כולם עד אחד יבואו, ובכל חינם וחסדם ובכל זיוום הראשון, כמראה אשר הוראיתם בבוקר ימי” (“ספיח”).

על-גבי הרובד של חוויות הילדות, או בצדו, היה רבוץ הרובד של חיי הבחורות, שביאליק היה חוזר אליהם תוך מתיחת מידת-הדין או מידת-הרחמים עליהם, אך תמיד בהתרעשות הנפש. אולם, ההבדל בין צורת ההישנות של חיי הילדות ובין צורת ההישנות של חיי הבחורות קובע גם את התוכן הפיזטי, המבטא את תגובת המשורר עליהם. אי-אפשר לחזור אל המראות השאננים והבתוליים מימי הילדות בדרך ממשית, אלא בדרך הדמיון. אפילו יחזור המשורר לכפר מולדתו ויראה בו שוב את החורשה הירוקה ותכלת הרקיע והדשא הרענן, לא ירגיש עוד אותו זיו-בראשית ממש ולא יבואו עליו החלומות ההם — לא ישוב להיות ילד. אולם, עצם ההתרפקות עליהם הוא מקור הנאה ויצירה. מה שאין כן המאורעות ונסיגות-הנפש בימי הבחורות וההתבגרות. אלה מפעימים אותו לא רק כהד שעוררו בשעתם בנפשו של המשורר, אלא במראה-עיניים מחדש, בפגישה שניה עם המציאות החדשה. בשובו לזיטומיר, לבית סבו, ראה את בית-המדרש, שבו בילה את ימי נעוריו בתורה ובתפילה, וכל הסביבה ודמויותיה ורוח-הנכאים של אותה תקופה קמו וחיו לנגד עיניו, באופן שלא בבואות של חוויות, פרי חידושו של הדמיון היוצר, גולמו בשירתו, אלא מציאות של ממש, שנתנסה בה שוב בשינויים מסויימים. הוא חזר לזמן-מה להווייתו הראשונה, הוויית בחור-ישיבה. חזרה זו הביאה עימה הרגשה כפולת-פנים, היא וניגודה. אחת, המחדשת עליו את זכר המועקה של המתמיד, הכולא את יצריו בלימוד גמרא בחללו השומם של בית-המדרש, המרנן את פרקו בלילות ללא-שינה ומתנועע “כצלו של מת” ונובל באביב חייו; הרגשה זו באה לידי ביטוי בשיר “בתשובתי”, המסתיים בחרוזי-יאוש קודרים:

לֹא שְׁנִיתֶם מִקְדַּמְתְּכֶם,
 יִשְׁן נוֹשֵׁן, אֵין חֲדָשָׁה: —
 אָבֵא, אָחִי, בְּחֶבְרַתְכֶם!
 יְחַדּוּ וְרַקֵּב עַד־נִבְאָשָׁה!

(“בתשובתי”)

יש כאן כמין רציפות, כאילו לא עברו עליו בינתיים מאורעות, שהפסיקו אותה תקופה קודרת והקטגוריה שלו עליה נמשכת והולכת.

אולם, פגישה זו הוללה בו גם חוייה אחרת, שונה בתכלית מן הראשונה — הלא היא הרגשת התמצית החיונית, הנשמטית, של בית-המדרש, שהוא "מפתן בית חיינו" ובית-היוצר ליחיד ולאומה. בעצם, השעין ביאליק בשירו "אם יש את נפשך לדעת" את עמודי תולדותינו על "מקדש-אל" זה ועל כל המתרחש "בשפעת צללי קירותיו". בכך באה לידי ביטוי פילוסופית-היסטוריה שלנו, אם ניתנה רשות להגדיר כך תוכן פיוטי של ביאליק. שכן, הוא מתאר בלשון מרעידה את תולדותינו המלאות סבל ודמעות וקידוש-השם וגבורת גואשים, ומורה אותנו לדעת, שכוח-הברזל לישא את כל הנוראות האלה שאבו אבות-אבותינו ממעיין התורה והאמונה והתקווה. אין כאן סניגוריה כנגד הקטגוריה, אלא יחס של הערצה לערכי האומה ולמגשימיהם האילמים והענווים, שהביאונו עד הלום. בכך שולל הוא את תלונתו הזועפת במקום אחר על גורלו הקשה בילדותו ובבחרותו. כאילו אמר: מה הוא סבלו של המתמיד, המקמט עצמו על דברי תורה והמחסר נפשו מטובה, לעומת תוצאות החיים והברכה הנובעות ממנו לאומה כולה וליסוד קיומה. ביאליק מתפלל, איפוא, בלבד לתחיות תקופת בחרותו, שבה היה אחד מאלה, שבלבם גנוז סוד הווייתה של האומה. דווקא לאחר שפרש מבית-המדרש, וחזר בעולם, וראה את מעללי העמים ומינהג הבריות ורוע הרהורים ומעשיהם בלילה ולא מצא אפילו ניצוץ אור אחד באפלה זו — נפל הדוק מעיניו ונתגלתה לו שוב האמת:

רַק אֶשָׁנֵב בְּדָד יְאִיר שְׁמָה עוֹד:
יְהוּדֵי קָם לְתִקּוֹן תְּצוֹת.

אין זה תיקון-חצות פרטי, צקון-לחש של נפש אחת, אלא תיקון גדול, תיקונא דבא, גאולת העולם כולו והארת חשכתו.

ב.

וכשם שביאליק שאף לתחיות החיים שניחיו ולהמשכותם של מאורעות שנתרחשו, כך התפלל לשיכתתם של פרקי-חיים בעבר, למחיתת הדם ורישומיהם בנפשו או, לפחות, לדחייתם. וחבל שהפרשנות הרבתה לטפל בראשונה ולא שעתה לאחרונה, אף-על-פי שגם זו מצוייה בשירתו מציאות בולטת ביותר. הבה נקשיבה:

אֵי יְמֵי וְנֹעָה אֲרוּרֵי אֱלֹהִים, מִדּוּעַ לֹלֵא שְׂאָר וְזָכַר
לֹא נִמְחִיתֶם כְּלָה מִקֶּרֶב לְבֵי וּמִסְפָּר תֵּי.

(“אלמנות”)

ולא זו בלבד שהמשורר היה רוצה לעקור מלבנו את זכר ימי אלמנותה של אמו, שחרפת עזניה ומרודיה עודנה כמוקד בעצמותיו, אלא שהוא אינו יכול לסלוח לנפשו, שגם בעבר, בימי ילדותו, השלים עם מרי גורלה של אמו וחייבוטיה הנוראים ולא התפלץ:

אֵיכָה רְאִיתִי

וְלֹא נִמְקוּ עֵינַי, אֵיכָה רָאָה וַיִּתְאַפֵּק אֱלֹהִים
בְּהַסֵּף הוֹד צְלָמוֹ עָלַי אֲדָמוֹת לְמִשְׁחִית?

(שם)

חפצו העז של המשורר לא רק למנוע החייאת זכרם של ימי-עננות אלה, שהיו מלאי כלימות וכעסים ופחית-נפש, אלא יתירה מזו: הוא רוצה, כביכול, להמית את העבר הזה, להחזירו לתוהו, לעשותו כלא-היה. כי זאת היתה הווייה בלתי חוקית, מחוץ לסדר העולם, מעשה זדון של הבריאה, ואפילו אלוהים לא היה רשאי להתאפק ולראות בשלווה זוועות כאלה, שהיו מנת חלקה של אמו סגולתו, האלמנה, "העלובה מאמות והמעושקה בנשים", אך ברואה בצלם אלוהים. כי בהישחת דמות האם נשחת עימה גם הוד צלמו של הכביכול.

אולם, ברי לו, למשורר, שצעקתו היא צעקת-שווא, כי את העבר אין להשיב לאין. מה שנחרת בנשמתו בגיל רך או באביב חייו אין לו מחייה עולמית. יורד הוא למדור התחתון ומתקיים בו קיום של דחק. ברם, העומס היקר של זכרונות, פרוץ דרך השערים ומבצבץ ועולה לפניו בלי לשאול את פיו ואף בבלי דעת ומרעיש את מוסדי נפשו. אותה שעה גיעור בו יצר-החיים והיציירה ומכשירו לראות את זכרונות ילדותו ורשמי שחרותו באספקלריה המאירה. מידת-הדין נדחית על-ידי מידת-החסד וזו הכריעה את הכף והיטתה את לבו להשלים עממה, לצרוף אותם מסיגיהם ולהפכם לברכה ולמקור של יצירה:

עֲתָה אֲסִיעֶכֶם אִמִּי

אֶל אֲשֶׁר אֲסִיעֶכֶם וּשְׁכַנְתֶּם בְּתוֹכִי לְעוֹלָם.

וּבְצִר לְלִבִּי בְּנֶכֶד, כִּי יִתְקַפּוּהוּ וְעָנּוּעִיו,

וּבְאִתִּי אֶל פֶּנֶת סֶתֶר וּשְׁלֹפְתֵיכֶם אֶחָד אֶחָד

עַד עֲמֹדְכֶם לְפָנַי כְּלָכֶם, כְּבִדָּה רַבָּה וּגְדוּלָּה,

וּצְרוּפִים מְקַל סִיגֵיכֶם תְּגַלוּ לְעֵינַי פֶּתָאִם

וְהַנֶּכֶם כְּלִילֵי חַן וְחֶסֶד וְעֵטוּרֵי יַפְעָה שְׁבַעְתִּים.

המשורר נקלע בין הרגשת הזוהר העליון, המעלה את שנות חייו הראשונות, ובין הרגשת קדרות ודלות שחורה; בין זימרת כרובי מעלה, הסוככים עליו בכנפיהם, ובין שירת הצרצר הריקה והיבשה; בין צפרירי הבוקר המפוזים ובין שדי-שחת המכרכרים והומים והופכים את עולמו לזוועה. טלטלה זו באה לידי ביטוי אמנותי בשירה גדולה, הפורשת סוכת שלום על הניגודים.

נמצאנו למדים, כי שלוש הזיקות, זו שעוררה בנפשו יחס של הערצה מופלגת לחוויות ולמראות הראשונים וכל ימיו התפלל לתחייתם ולהישנותם; וזו שהעלתה בו מכאוב ונוחם ולכן ביקש למחות את זכרם מספר-החיים; וזו שהיתה זיקת-פיוסין, שנולדה לאחר שריפת החומר וצריפתו מסיגיו — חוברו בו יחדיו להגדיל את יצירתו ולהאדירה.